

NÁVRAT K PŘÍRODĚ.

J. J. Rousseau.

(1712—1778.)

Během 18. stol. byl vybojován alespoň v teorii dlouhá staletí trávající boj o novou výchovu. Všechny reformní směry zúčastněné v tomto boji se shodují v úsilí překonati metody scholastické a přežilý obsah vědní, rozcházejí se však v prostředcích a cílech, které si vytyčují. Pietismus i jansenismus prohlubují a očišťují nábožensko-mravní základ výchovy, kdežto realismus, racionalismus a pozdější novohumanismus útočí na starý obsah rozumové kultury. Novohumanismus proniká k obsahu antické kultury, aby využil jejího umění, politiky, státovědy k cílům současného života. Snahy tyto vyvrcholuji na německé půdě Herderem, Hamannem, Lessingem, Goethem a Schillerem. Humanismus cení hodnotu formálního vzdělání na základě jazyků antických a nevidí v jednostranném věcném vzdělání ideál výchovy rozumové a mravní. Realismem se vžila myšlenka vědeckého pozorování přírody a života, jím tříští škola svůj tradiční ráz. Osmnácté století jest dobou značné důvěry v sílu rozumu, který otrásá starými základy vědeckými, politickými i mravními. Pro školu je toto osvícenské snažení obohacením vědeckého obsahu zejména po stránce věcné; nese s sebou nové metody zkoumání a ovšem i přepětí výchovy rozumu na úkor hodnot volních a citových.

Nepřekvapuje tedy, že po tomto ruchu, ovládnuvším školu a výchovu, nadchází reakce usilující zavésti lidstvo na nové dráhy. Jest to hnutí nových hodnot duševních, jehož zdrojem je příroda. Ideovým tvůrcem tohoto hnutí jest J. J. Rousseau. Myšlenka přirozené výchovy není nová, Komenský, Montaigne, Locke jsou jí zaujati,

avšak Rousseau svým slohem a svými překvapujícími paradoxy dal jí výraz zajišťující jí úspěch a vítězství. Účinky přirozené výchovy, přirozené lidské společnosti, přirozeného zřízení sahají ještě daleko do 19. století. Rousseau působil novým pojetím práva a lidské společnosti. Jeho „Smlouva společenská“ brojí proti celému dějinnému vývoji, proti útvarům společenským a proti celé kultuře. Postřehuje, jak k těmto útvarům dospělo lidstvo, pouze výmyslem a důmyslem bez ohledu na prospěch individua. Proto hlásá návrat k přírodě, k přirozenému životu, k nenuceným útvarům společenským, jaké vládly před smlouvou společenskou. To jest v jádře filosofický a mravní názor Rousseauův, z něhož prýští myšlenka nové přirozené výchovy. Výrazem těchto ideí jest slavná pedagogická kniha „Émile“ (22), v níž lze krok za krokem sledovati jednotlivé stupně přirozeného vývoje člověka.

Výchova jest Rousseauovi umění tvořiti lidi a předmět tento zdá se mu stále nový. Z toho ovšem plyne, že není nikdy hotová a že stále třeba ji upravovati se zřetelem k novým poznatkům, k poměrům sociálním, politickým a mravním. Rousseau hned v předmluvě mluví o nejdůležitější zásadě své metody; je to zásada přirozeného rozvoje a přirozené výchovy. Již tato základní zásada nutí ho uznati první předpoklad úspěchu a tím jest studium dítěte a žáka. Sledujme zásady výchovy přirozené.

Nynější člověk se jeví Rousseauovi od přírody velmi vzdáleným. Výchova jest proto tak významná pro život člověka, poněvadž dítě potřebuje pomoci, vědomostí a vedení, aby se stalo (přirozeným) člověkem. Na otázku, které jsou prameny výchovy, odpovídá Rousseau: „Příroda, lidé, věci.“ Již tato trojice zdroje výchovného ukazuje, že jest nutno, aby všechny zdroje byly ve vzájemné shodě, a že vlastně není v rukou lidských možnost spokojiti se výchovou beze zřetele na přírodu a věci. Přírodu chápe Rousseau jako zvyk a také výchova — ovšem přirozená — není mu ničím jiným nežli zvykem. Psychologicky určuje ~~přírodu~~ jako primitivní dispoice citu a rozumu, které požitky a zjevy hodnotí podle příjemnosti a nepříjemnosti, dokonalosti a nedokonalosti, a kterým dlužno výchovu přizpůsobiti. Přizpůsobiti pak výchovu těmto dispoicím znamená uchovávatí výchovu ve shodě s přírodou, věcmi a lidmi. Tímto výměrem přirozené výchovy se Rousseau octl před otázkou

výchovy rodinné, individuální a výchovy veřejné. Odmítá výchovu veřejnou, která má za cíl vychovati nikoli člověka, ale občana; cíl tento je však podle naturalismu Rousseauova protichůdný cíli výchovy rodinné, individuální, jejímž smyslem a úkolem jest člověk jako člověk. Proto výchova antická, spartská, Lykurgova i Platonova, nutně uvádí člověka ve spor s sebou samým, jeho občanství s jeho přírodou, vede ke krizi výchovy. Z tohoto závěru vyplývá zároveň přesvědčení, že výchova pro určitý stav jest rovněž protichůdná výchově přirozené. Cílem výchovy jest připravit člověka pro stav lidský a vychovati člověka k tomuto stavu znamená Rousseauovi věsti ho k tomu, aby sám jednal, rozhodoval se, snášel rány osudu, vzdoroval bohatství i bídě, žil na různých místech, aby se mu umožnil plný život. Emil jest hymnem na přirozený život, přirozenou lidskou společnost, jest v odboji proti lidským předsudkům, proti zvyklostem společenským, proti omezování a nucení, jest skvělou utopií. Ale třebaže se Rousseau ocitá na prahu utopie a paradoxu, jest právě úkolem vypátrati a vyhledati pravý smysl, pravé jádro věci. A tu jsme hned uprostřed nové rousseauovské zdravé výchovy dítěte. Jak dojemné jest naslouchati jeho slovům a horoucím výzvám k matce, aby dítě v raných měsících jeho života ponechávala ve volném pohybu, střežila ho před obvyklým zavínáním, sama svým mlékem je kojila a otužovala je proti chladu, teplu, nesnáším tělesným i všelikým nemocem. Přirozené vychovávání znamená Rousseauovi dítěti od malička popřáti volnost a svobodu, nekolébati, nelaskati, když křičí nehroziti a nebíti, nerozkazovati a nezakazovati, netrestati dříve nežli chyby poznává, neotročiti dítě — hle toť první negativní přirozená výchova dítěte. Ovšem souvisí s touto výchovou mateřskou do 6., 7. roku předpoklad, že nebudeme obtěžovati dítě pamětí slov, jichž obsahu nerozumí, že ponecháme rozvíjeti se dítě přírodou, věcmi a lidmi jen potud, pokud žádá samo doplniti vlivy přírody a věci.

Rousseau žádá výchovu ~~individuální~~ a přirozenou. Žádá, aby vychovatel byl mlád a mohl se státi druhem svému chovanci, a aby měl jen jediného chovance. Úkolem jeho jest učiti chovance jen jedné vědě: znalosti povinností lidských. Nemá dávat naučení, má žáka věsti, aby je našel sám.

Jest podivuhodné, že naturalismus Rousseaua neosvobodil

od velikého předsudku nerovnosti majetku, a že výchovu popřává jen boháči. „Chudý“, praví, „nepotřebuje výchovy.“

Rousseau zvláště zdůrazňuje tělesnou práci, která jest mu první podmínkou přirozené výchovy. Žádá otužovati dítě studenou vodou, volným pohybem; celá výchova člověka — jako i u Komenkého — má se počínati od narození. Ukazuje na první počátky dítěte a na jejich prvek citový, na vzrůst představitosti a žádá, aby dítě mělo hojně příležitosti viděti, slyšeti, hmatati, čichati věci nové a nové a zvykalo si na příjemnost a nepříjemnost. Všimá si prvních projevů dětské řeči, dětských posunků, dětského pláče a jeho různých odstínů a motivů. Rousseau správně vypořozoval, že z nepochopení těchto původních projevů dítěte vznikají nepříjemné jeho stavy jako rozčilení, zlost, durdění, dráždivost a netrpělivost. Již v tomto věku zakládá se mravní život dítěte. Nerozumějíce pláče dítěte, jeho výrazům posunkovým, lehce se dáme strhnouti, abychom buď křivdili nebo příliš vyhovovali. Obě ruší první stupně mravnosti. Nepřivykati dítě panovačnosti, tyranství, ale přirozenému pojímání nutnosti jest prý důležitým krokem k mravní jistotě. Rousseau žádá pro dítě více pravé svobody a méně vlády, chce, aby jednalo samo a žádalo méně od jiných.

Význam řeči dospělých ve výchově dítěte jest zvláště značný. Vidí veliký nedostatek výchovy v tom, že dítěti k sluchu docházejí slova, jichž význam chápati nemůže a nedostatek tento pozoruje i při vyučování prvopočátečním, kde dítky slyší příliš mnoho slov, aniž chápou jejich obsahu. Přirozená řeč dítěte žádá, abychom je nerušili v jeho volné snaze vyjadřovati se. Odmitá analytickou metodu při výcviku mluvy a žádá vždy jasné představy. „Omezte“, praví, „co možná nejvíce slovník dítěte. Je to velmi velká chyba, má-li více slov než představ.“

Ve druhém údobí životním stává se člověk podle Emila vědomým sebe, světa kolem sebe a tím se počíná řada jeho tužeb a žádostí. Ale — uvažuje Rousseau — příroda zařídila věc tak, aby člověk v přirozené prostotě nežádal sobě více, než co ukojí jeho přirozené pudy sebezáchovy a radosti z života. Rozum a zřízení pracují později proti této přirozené prostotě. Člověk ztrácí svoji svobodu, stává se pánem a otrokem zároveň. Zapomíná, že největším statkem člověka není moc, ale svoboda. Člověk svobodný

chce jen, co může, a činí, co se mu líbí. To je Rousseauova základní zásada, a jak praví, běží jen o to, aby se jí užilo pro dětství, a všechna pravidla výchovy budou z ní vyplývati.

Ve výchově chybuje se především podle Rousseaua tím, že dítěti neposkytuje se jenom láska otcovská a mateřská, ale ukládají se mu povinnosti ne dětské, přirozené, ale nepřirozené, občanské a společenské. Dítě má však pocítovati závislost jenom na věcech, nikoli na lidech a společnosti; to by bylo proti pořádku přírodnímu. Proto první zásadou vychovatelskou jest udržovati dítě v závislosti na věcech. Dítě má pocítovati ve svém přemrštěném jednání jen překážky přirozené, nutné a neodbytné. Přirozená svoboda společenská jest Rousseauovi ideálem lidské společnosti; proto chrání svobody dětské do nejvyšší možné meze věkové. Poslušnost není cílem jeho výchovy, ani prostředkem, ale nutnost. Proto také veškery ctnosti občanské mají býti vštěpovány teprve v době pozdější.

Směrodatná jest věta Rousseauova: „Jednej se svým chovancem podle jeho věku“ (22, 82); tento zřetel na duševní a tělesný vývoj jest vůdčí zásadou dnešní teorie vychovatelské. Jesuitskou výchovu s její emulací odmítá Rousseau co nejrozhodněji; ve ctižádosti, zárlivosti, závisti, marnivosti, žádostivosti a sprostém strachu vidí nejnebezpečnější vášně kazící duši dětskou. Výchova venkovské svobody jest jeho ideálem, městská omezenost svobody dítěte protíví se jeho duchu. Proto Rousseau jako později Spencer chce mítí první výchovu negativní; má chrániti ducha před bludem a srdce před neřestí.

Rousseau nabádá všímáti si nadání dítěte, kterému odpovídá zvláštní individuální vedení. Žák jeho bude vychováván na venkově učitelem prostým, opatrným a zdrželivým.

Mravní výchova v době dětství jest podle Rousseaua založena na napodobení. Proto v tomto věku vychovává zvykem až do doby, kdy dítě je schopno konati dobro pro dobro samo a nikoli mravním poučením. Jediné pravidlo připouští: nikdy nikomu neublížovati (22, 102). Spatřuje v této negativní zásadě největší stupeň mravní síly. Aby se mravnosti u dětí dosáhlo, třeba děti chrániti před špatným příkladem.

Rousseau příliš dobře pozoroval dítě a jeho postřehy náleží

zajisté k oněm, z nichž stále čerpáme poučení o povaze dětského věku. Živost, šťastné nápady, lehkou mysl, rozkošnou naivnost, skvělé myšlenky, to vše třeba posuzovati s hlediska dítěte a nikoli s hlediska našeho. Proto upozorňuje, že dítě nespojuje se svými představami tytéž pojmy jako my a opravuje tak hojně názory o dětech geniech a dětech zaostalých. Rousseau nevidí v dítěti nic pevného, jistého a ustáleného. Proto také radí nepřetěžovati síly dítěte. Požaduje svobodu pro dítě a nikoli časné učení. Ani snadnost v učení nechť nás nesvádí, neboť dítě přijímá slova, ale nechápe pojmy. Rousseau rozlišuje paměť a soudnost a vidí právě v trpné stránce paměti jedinou schopnost dítěte přijímati dojmy, kdežto představy, soudy a pojmy jsou ho vzdáleny. Neschopnost proniknouti k soudu vyznačuje dětské duševní schopnosti; s tím souvisí také neschopnost činné paměti, to jest paměti uchováající vztahy a soudy o věcech.

Mechanické učení ve věku dětském může se jedině omeziti na slova, pojmy scházejí. Rousseau nechce dítě učiti do 12 roků ani druhému jazyku. Je přesvědčen, že dítě se nejvíce naučí bezprostředně, nikoli prostřednictvím výuky.

Paměť a jiné duševní schopnosti jako pozornost, soudnost, vyvíjejí se s věcmi, které jsou nejlepším učitelem dětství. Vše, co vidí, slyší, působí na ně, praví Rousseau (22, 113), a vše, co je obklopuje, jest knihou, z níž se obohacují, aniž na to myslí. Tak soudí, že se vyvíjejí dítky ne sice zázračné, ale soudné, silné, zdravé tělem i rozumem. Emil se neučí nikdy ničemu nazpaměť, naše dítky školní všemu. Rousseau varuje před vypravováním bajek a žádá pro dítky pravdu nahou, vidí v bajce a epickém rouchu překážku jasného pochopení, závoj, který děti nedovedou odhaliti. Zvláště varuje před mnoha bajkami s různou morálkou, která mravnost dítěte uvádí ve zmatek. Také složitost pojmů, které tvoří obsah bajek, působí podle Rousseaua veliké obtíže dítěti, které nemůže v této spleti nesrozumitelností dobře chápati bezprostřední dojem bajky a její smysl jako člověk dospělý. Děti také zpravidla odvozují z bajky poučení nesprávné. Také idea bajek je vždy morální ceny velmi pochybné, dítě se upozorňuje příliš záhy na činy a žádosti (lidské) nemravné.

Rousseau vůbec odstraňuje povinnosti ve výchově, opíraje

se o přirozené účinky zlého jednání. Zvláště zavrhuje Rousseau četbu v tomto mladistvém věku. Emil do 12 let neví, co je kniha; teprve po 12. roce může mu být prospěšná. Rousseau jest odpůrcem umělých metod vyučovacích zvláště při prvouce, a zakládá všechno učení na přirozeném zájmu. Žák má býti vládcem vůle; nikoli učitel, který jest pouhým vůdcem nevtíravým. Vynalézavost žákova jest nejdůležitější schopnost, již je potřebí.

Pravou rozumovou výchovu zakládá na správné výchově smyslu a těla (22, 132). Souhlasí v tom úplně s Montaignem a jeho názory o výchově tělesné s povděkem přijímá a vzpomíná, že i moudrý Locke, dobrý Rollin, učený Fleury a pedantický Crousaz stejně tak smýšlejí. Výchova tělesná žádá prostý oděv, hojný spánek na tvrdším loži, zábavy, hry a sport, otužování proti bolestem, zlům, proti strádáním i nebezpečím života. Cvičením smyslů rozumí nejen prosté jejich užívání, ale i správné usuzování podle smyslových vněmů. Tento postřeh jest pozoruhodný a Rousseau se obrací proti pouhému mechanismu smyslového vnímání a slučuje je se cviky v logických pochodech. Upozorňuje na nedostatečný výcvik hmatu a jiných smyslů. Rozvoj smyslů souvisí podle Rousseaua s celou citovou stránkou člověka, proto správná výchova smyslová chrání dítě před strachem ve tmě a v noci. Stejně význam smyslu jeví se při posuzování smyslových klamů, jimž třeba čeliti. Zvláštní úkol ve výchově zraku připisuje kreslení. Varuje před kreslením z paměti, dokud se dojmy hojným pozorováním nevtiskly dobře do obrazotvornosti. V tom spatřuje nejlepší prostředek, aby neztrácel žák smysl pro přírodu a její krásné tvary, aby se naučil správné perspektivě, přesnosti rozměrů a tvarů přírodnin. Elementární geometrii učí Rousseau názorem a nikoli abstraktními výměry, geometrie jest mu uměním užívati pravítka a kružidla. Ve výchově sluchu přední péči věnuje vývoji dětské řeči. Žádá, aby dítě mluvilo hladce a jasně, aby dobře článkovalo, přesně a bez strojenosti odpovídalo, aby poznávalo a zachovávalo přízvuk mluvnický, úměrně užívalo hlasu. Zpěv považuje za důležitý prostředek výcviku hlasu, jeho ohebnosti a zvučnosti.

Pohlavní dospívání jest Rousseauovi druhým zrozením. Pudý a vášně jsou hlavními nástroji našeho zachování, a proto není

cílem výchovy ničiti tyto přirozené sklony. Rousseau ukazuje, že našich přirozených vášní jest velice málo, že udržují naši svobodu a směřují k našemu zachování. Ale ovšem jsou i nepřirozené, ale uměle vštípené vášně, které nás zotročují, kterých nám příroda nedává a které si osvojujeme proti její vůli. Původní vrozená vášně jest sebeláska. Ostatní vášně jsou pouhými obměnami sebelásky, která jest jejich zdrojem. Ale obměny tyto jsou způsobeny vlivy vnějšími a jsou nám škodlivy. Dítě miluje samo sebe a osoby kolem sebe proto, že jsou mu prospěšny. Znenáhla však rozšiřuje své vztahy k věcem a lidem a tím cítí svoji závislost, která je činí pánovitým, žárlivým, lhavým, mstivým. Vyvíjí se proti sebelásce samoláska. Rozkazy, jimž nebylo porozuměno, přílišná povolnost samolibosti jsou zdrojem samolásky, která nikdy nemůže býti uspokojena. Sebeláska jest pramenem vášní nežných a láskyplných, kdežto samoláska pramenem vášní nevráživých a hněvných. Prostředkem zábranným při vývoji samolásky jest, aby dítě nemělo mnoho potřeb a nesrovnávalo se s jinými lidmi. Proto člověk v tomto věku má býti veden k tomu, aby studoval své vztahy k věcem, učil se je chápati, a když byl pochopil tyto vztahy, pochopí rovněž mravní vztahy k lidem. *133*

V dětském věku není samolásky přirozené, jest vnášena námi v srdce dítěte. Jinak je tomu ve věku jinošském. Tu vznikají vášně přes náš odpor, a proto proti způsobu výchovy na stupni dětství jest třeba směr výchovy změnit. Pohlavní život jinošství zasluhuje naší pozornosti. Rousseau zná dva způsoby správné pohlavní výchovy. Jeden jest vyjádřen pravidlem: Uchovávejme přirozenou nevědomost pokud možno nejdále do věku jinošského. Nelze-li déle uchovati v jinochu dítě, pak druhé pravidlo nutí nás k otevřenému postupu a pojmenovati věci pravými jmény. „Musíte“, praví Rousseau, „žítí mezi lidmi nevzdělanými a prostými, abyste seznali, až do jakého stáří u nich šťastná nevědomost může prodloužití dětskou nevinou. Je dojemná a zároveň směšná podívaná, vidíme-li, kterak obě pohlaví, odkázaná na bezpečnost svých srdcí, prodlužují až do plného rozkvětu věku a krásy své naivní hry dětské a kterak jeví již samou důvěrností svých styků, že radosti jejich jsou čisté.“ Ale výchova, prostředím vybaví často dítě z jeho dětských her a snů, a tu Rousseau doporučuje nic před ním neskrývati a

neponechávati volnou cestu jeho předrážděné obraznosti. Žádá, aby se právě proto postupovalo podle povahy jednotlivých dítek, brojí proti mechanickému a šablonovitému poučování, které nemá zřetel na individualitu dítěte. „Naučení přírody jsou nenáhlá a pomalá,“ praví Rousseau na jiném místě, „naučení lidská jsou skoro vždy předčasná.“ Naučení, vyhrůžky a tresty budi stud dítěte; stud pak vzniká z poznání zla a není člověku přirozený. Jediný prostředek uchovati nevinnost dítěte spatřuje Rousseau v tom, že všichni kolem něho nevinnost tuto ctí a milují. V citu přátelství a lidské solidarity vidí velikou oporu pro pomalý rozvoj pohlavního života. Tyto city se vzpírají domýšlivosti, marnivosti a závisti, uchovávajíce obraznost dítěte v nezkažené prostotě. Aby se učilo vzájemnosti a lásce, soucitu a přátelství, jest třeba, aby poznalo, že není vyňato z bolesti bližního. Přirozené otužení proti úskalím osudu, hojné překážky, jež nutno zdolati, snahy a úsilí, jichž je potřeba, jsou nejlepší cestou pevného života prostého nebezpečné změkčilosti. Město není podle Rousseaua příznivým prostředím probouzejícího se mládí, a proto Emil rozvíjí své síly a schopnosti v přirozeném venkovském ovzduší. Prostředky výchovné voliti tak, aby byly přiměřené jinochu, o něhož jde. Rousseau uvádí příklad individuálního postupu, jehož užil kterýs otec, aby vytrhl svého syna z vášnivosti, jež ho vedla v náruč prodejným ženám. Zavedl ho do nemocnice pohlavně chorých, aniž mu předem co řekl. Při této podívané mladík div že neomdlel. Otec mu pak řekl prudkým tónem: „Jdi, zpustlíku, poslouchej nízké náklonnosti, která tě strhuje; brzy budeš ještě velice šťasten, budeš-li připuštěn do tohoto sálu, kde budeš hynouti nejohavnějšími bolestmi, takže tvůj otec bude musit děkovat Bohu, zemřeš-li.“ Syn, který si připomínal tento výjev z mládí, dodal: „Byl jsem člověk, měl jsem své slabé stránky, ale až do věku, ve kterém jsem nyní, nemohl jsem nikdy viděti prodejnou dívku bez oškřivenosti.“ Rousseau ještě dodává pravidlo pohlavní výchovy. „Učiteli! málo řeči! Ale nauč se voliti místo, čas, osoby; a pak dávej svá naučení příkladem a buď jist, že budou míti úspěch.“

Avšak nade všechny metody, jimiž jsme nuceni opravovati cesty jinošství zkaženého, jest podle Rousseaua působiti k posílení citů vzájemnosti a družnosti, které jsou nejmočnější právě v době

dospívání. Aby vypěstoval v sobě tyto zájmy neosobní, učí se Emil v této době dějinám. Thukydides, Plutarch jsou nyní jeho učitelé. Ale nejen dějiny naučí Emila ohledu k bytostem druhým. Vše záleží na tom, aby se učil jednat. Výchova školská je Rousseauovi příliš knižní a abstraktní, málo činnou a účinnou. „Opakuji“, praví Rousseau, „stále bez omrzení: Vložte veškerá naučení, jež dáváte jinochům, spíše v skutky než v řeči. Necht se neučí ničemu z knih, čemu je může naučit zkušenost.“ Naši žáci jsou poučováni o mnohých věcech z různých věd a filosofie, kdežto Emil v těchto věcech by stál daleko za nimi. Ale v jedné věci předčí Emil nad ně, má hluboký cit a touhu jednat. Vidí svýma očima, cítí svým srdcem, neovládá ho žádná autorita mimo autoritu jeho vlastního rozumu.

Rousseau nevnáší v mysl svého chovance nížádných pojmů o nadsmyslném. V 15, ba v 18 letech neví Emil nic o náboženství, o bohu, ani o své duši. Nesnášenlivost náboženská nemůže otrávit Emila; on neví nic o znetvořených obrazech božstva, jak ji znají jednotlivé sekty náboženské. Ale jest veliká otázka, před kterou byl postaven Rousseau, tak jako jí prodchnuto bylo tolik geniů, výchovy.

Máme věřit v boha, v nesmrtelnost duše, ve zjevení, v zázraky, v božský původ všeho dění. Nemám-li věřit, jak uspokojím touhy srdce, touhy rozumu? Rousseau na tyto otázky odpovídá nádherným „vyznáním vikáře savoyského“. Jest to v jádře náboženství přirozené, vše z boha se počíná a v bohu se končí, zjevení, zázraky jsou lidským výmyslem a náboženským symbolem. Znehodnocují pravé božství a náš přirozený poměr k bohu. Vikář, nevěřící v tyto výmysly, ale hluboce prodchnut vírou v jediné, všem společné božství, které proniká celý nekonečný vesmír, nastiňuje nám obraz všeho toho, co třeba říci jinochu, projeví-li touhu poznati tyto věci. Závěrečná slova zpovědi jsou vrcholným vyvřením Rousseauova náboženství přirozeného a nelze neopakovati jich v pravé jejich prostotě: „Dobrý jinochu, buď upřímný a pravdivý bez domýšlivosti; doved' býti nevědomý, neklameš sebe, ani jiné. Jestliže kdy nabudeš takového vzdělání, abys byl s to mluvit k lidem, mluv k nim vždy jediné dle svého svědomí, nedbaje na to, zdali ti tleskají. Zneužitím vědění vzniká nevěřivost.

Každý mudrlec opovrhuje tím, co cítí všichni. Každý chce mít svůj způsob pro sebe. Domýšlivá filosofie vede k duševnímu siláctví stejně jako slepá zbožnost vede k fanatismu. Varuj se těchto krajností, zůstaň vždy pevný na cestě k pravdě nebo té, která se ti jí bude zdát v prostotě srdce tvého . . . Měj odvahu hlásati boha filosofům, odvahu nesnášenlivým . . . Ať tě milují nebo nenávidí, ať čtou tvé knihy nebo jimi opovrhují. Říkej, co je pravda, čiň, co je dobré; člověku je důležité, aby plnil své povinnosti na zemi . . . Milý hochu, sobecký zájem nás klame; jedině naděje člověka spravedlivého nezklamou nikdy.“ Tak se končí slavná zpověď Rousseauova, jeho náboženství rozumu, citu a činu. Rousseau nechce toto náboženství zevšeobecniti ve výchově. Snad se najde Emil, kterému nebude hověti vira vikářova, pak jest jeho úkolem, aby si našel viru svoji, která by ho činila šťastným a dobrým. Nyní jest také doba, kdy Rousseau svěřuje někdy svého Emila dobrému příteli. Emil má poznati lidi a společnost. Jeho styky společenské mají dovršiti vzdělání a poznatky, kterých nabyl v úzkém svém prostředí. Společenská výchova Rousseauova nespočívá v uhlazenosti a přetvářce vnější, ale v počestnosti. Společenskou výchovu přirozenou doplní si Emil četbou vzorných knih a vytříbí tak vkus pro všechno dobré a krásné. Vychovatel ho zavede do divadla. Divadlo ho přivede ke studiu poesie, ale toto studium musí býti pro něho zábavou bez nucení. Jen tak bude mít pravé úspěchy.

Takto vychován, octne se Emil na jistém rozcestí života. Naučil se mnoha věcem, pozoroval život a přírodu, přečetl leckterou užitečnou knihu, poznal lidskou společnost, zná venkov i město, má hluboký cit pro bližního, těší se z života a přírody, ze společnosti dobrých lidí. Jest zralým mužem, schopným pracovati a prospěti lidské společnosti. Nebyl by hotovým mužem, kdyby neurovnal svého poměru k ženě. Jaký jest ideál ženy Emilovy? Rousseau loučí se ironicky s Paříží, slavným městem, městem plným hluku, čoudu a bláta, kde ženy již nevěří v čest ani mužové v ctnost. Rousseau hledá Emilovi lásku, štěstí a nevinnost.

Žofii čili ženě jest věnován počátek páté kapitoly Emila. Muž a žena nejsou a nemají býti stejného ustrojení ani co do povahy duševní, ani tělesné. Jest úkolem výchovy, aby vlastnosti

ženské byly také vypěstěny. Ale příroda chce podle Rousseaua, aby žena také sama soudila, myslila, milovala, aby měla vědomosti, aby pěstila svého ducha jako svou tvář. Přiznává ženě více úkoly matky a podle toho zařizuje její výchovu. Proto nežádá pro ně zvláštních škol, ale vychovává je v rodině, společnosti a v přírodě. Roztomilým rozhovorem s chůvou dovidá se Žofie o svém původu a o svých budoucích pokoleních. Rousseau spoléhá na přirozené ctnosti ženské, poslušnost a věrnost, na její něžnost a péči, kterou jest povinna dětem. Ženě není třeba abstraktního vzdělání a její studie se mají nésti jenom k praxi. Příroda jest její nejlepší učitelkou. Rousseau chce chrániti Žofii před svody velkého města a nachází rozkošné výrazy, aby zbožnil čistotu ženy a matky. Proto veškerá výchova jest obrácena k budoucí rodině, pro tento cíl nachází v mladé dívce nejjistější podmínky. Proto také Žofie jest poučována o právech a povinnostech svého pohlaví, o účelu rodiny a společnosti. Tuto ženu přirozeně vychovanou, cudnou, čestnou, pracovitou a uvědomělou zamiluje si Emil. Avšak ještě je třeba, aby ho vychovatel poučil, že manželství jest krásná povinnost a nikoli jen vášeň a rozkoš. Jest třeba rozloučiti se s Žofií a cestováním dovršiti vzdělání a zkušenosti; poznati kraje a národy, jejich zvyky a názory, poznati základy lidské společnosti, její zvyklosti a vady, seznámiti se se základy různých soustav vládních, pročísti klasická díla o lidské soustavě společenské, jakým jest „Duch zákonů“. Toť nejlepší prostředek, aby se Emil stal hotovým mužem. Tohoto muže odevzdá vychovatel Žofii. Zralý čestný muž, zralá čestná žena. Ale dříve, nežli je spojí v manželské soužití, dává rozkošné naučení budoucí ženě Emilově. Žena má býti poslušnou muže, ale žena jej má též vésti. Toť zákon přírody. Muž má míti v úctě ženinu cudnost a ne nařikati na její chlad!

Rousseau znamená revoluci v dějinách ideí pedagogických. Všechn obsah, všechny metody, až dosud hlásané a platné, jsou přehodnoceny novým pojetím lidské kultury. Svoboda člověka, život individua podle věčných zákonů přírody odstraňuje všechn umělý tlak a ponechává dítěti volný rozvoj jeho vlastních schopností. Individualismus a naturalismus Rousseauův vede ke studiu individuálních vlastností tělesných a duševních a stává se počátkem

k budoucímu studiu dítěte, které tolik oplodňuje vědu o výchově. Emil jest současně protestem proti jednostrannému racionalismu a soustřeďuje výchovu na život volný, citový a pudový. Toto zdůraznění přirozených instinktů a jejich výchovy se uplatňuje teprve v tak zvané nové škole švýcarské. (Nouvelles écoles.) Vůbec se nové názory na školu a výchovu vracejí namnoze k Rousseauovi a k Emilu.
